

PARKI KULTUROWE JAKO FORMA OCHRONY KRAJOBRAZU KULTUROWEGO LUBELSZCZYZNY*

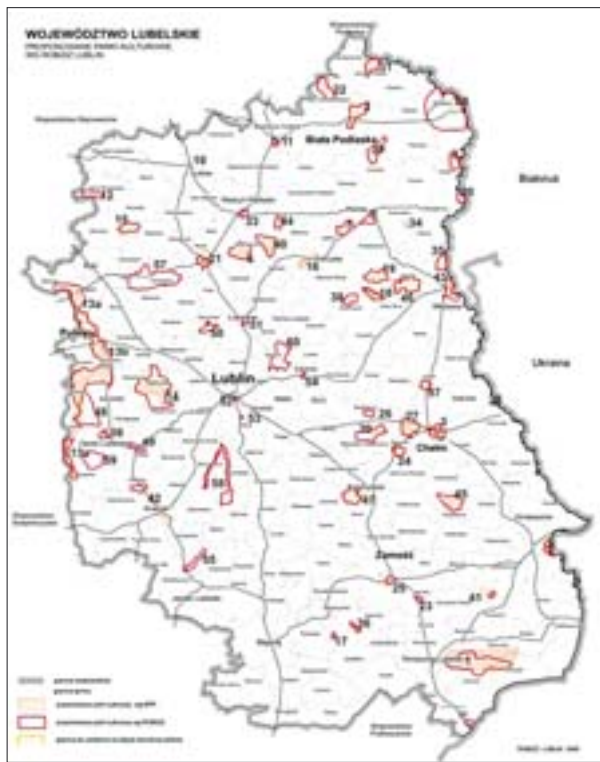
1. Park Kulturowy Przełomu Środkowej Wisły Północny, Puławy. Świątynia Sybilli, 1801 r. (proj. Ch. P. Aigner). Fot. G. Michalska, 2005 r.

1. Northern Culture Park of the Gate of the Central Vistula, Puławy. Temple of Sibyl, 1801 (design: Ch. P. Aigner). Photo: G. Michalska, 2005.

Lubelszczyzna, położona w międzyrzeczu Wisły i Bugu, przy granicy państwowej z Białorusią i Ukrainą, sąsiaduje z czterema województwami: podkarpackim, świętokrzyskim, mazowieckim i podlaskim. Pod względem powierzchni (25 155 km²) zajmuje trzecie miejsce w kraju. Korzystne zróżnicowanie ukształtowania terenu zawdzięcza takim krainom geograficznym, jak: Wyżyna Lubelska, Wyżyna Wołyńska z Pagórami Chełmskimi, Roztocze, Polesie,

Podlasie z Przełomem Bugu, Małe Mazowsze, wreszcie Kotlina Sandomierska. Do szczególnych atrakcji krajobrazowych należy malownicze Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie obejmujące 68 jezior o powierzchni od 1 do 284 ha.

Na terenie woj. lubelskiego położonych jest 40 miast oraz 4206 wsi. Ważne dla tożsamości tych ziem są ich rolniczy charakter i stosunkowo niskie zaludnienie (89 mieszkańców na km²).

2. Parki kulturowe, delimitacja do Planu zagospodarowania przestrzennego woj. lubelskiego. Opr. ROBiDZ w Lublinie 2005-2006.

2. Culture parks, delimitation for the Spatial Development Plan of the Lublin Voivodeship. Prep. by: ROBiDZ in Lublin 2005-2006.

3. Lubelski Park Kulturowy Wschodni, granice parku na mapie syt. wys. b. s. Opr. ROBiDZ 2006 r.

3. Eastern Lublin Culture Park, boundaries on a situational map. Prep. by ROBiDZ 2006.

Istotną cechą regionu jest wielokulturowość, wynikająca m.in. z usytuowania w pasie pogranicza wschodniego, od zawsze pozostającego pod silnymi wpływami Rusi i z definicji podlegającego przemieszczeniom etnicznym. Dzieje Lubelszczyzny wyróżniają się symbiozą kultur i ścieraniem różnorodnych

wpływow zewnętrznych. Fakt ten często stanowił obciążenie, ale był także rozwojowym atutem. Spektakularnym potwierdzeniem dziejowej rangi i roli Lublina, położonego na styku Wschodu i Zachodu, był akt realnej unii polsko-litewskiej podpisany w 1569 r. na Zamku Lubelskim, której efektem stała się wielkomocarstwowość Rzeczypospolitej.

Tożsamość kulturową Lubelszczyzny tworzą zabytki, które odzwierciedlają powyższe uwarunkowania. Na stosunkowo wysoki stopień zachowania zarówno dziedzictwa materialnego (w nie najlepszej kondycji technicznej!), jak i wartości niematerialnych wpłynęło funkcjonowanie na uboczu kraju, a zatem poza głównym nurtem przemian. Równocześnie Lubelszczyzna, pozostając w strefie silnego oddziaływania głównych środowisk artystycznych – krakowskiego, lwowskiego i warszawskiego, wydała w ciągu dziejów wybitnych twórców, takich jak choćby Christian P. Aigner, i chwalić się może ich wielkimi dziełami.

Interesujące jest zjawisko miejscowej adaptacji trendów europejskich, co ujawniło się np. w rozpowszechnionym na przełomie XVI i XVII w. tzw.

renesansie lubelskim, tworzonym rękami spolonizowanych muratorów. Manierystyczne kościoły doby potrydenckiej są na Lubelszczyźnie jednym z charakterystycznych elementów krajobrazu, nadającym mu miłą dla oka nutę prowincjonalizmu. Zupełnie inną, ale też charakterystyczną grupę

co reguluje pod względem formalnoprawnym ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Należy zarazem pamiętać, że już znacznie wcześniej – w latach 70. XX w. – realizowany był w Polsce V program rządowy „Ochrona i konserwacja zabytkowego krajobrazu kulturowego” wg idei

4. Lubelski Park Kulturowy Wschodni, Lublin. Reprezentacyjna panorama wschodnia. Fot. P. Maciuk, 2000 r.

4. Eastern Lublin Culture Park, Lublin. Representative eastern panorama. Photo: P. Maciuk, 2000.

stanowią drewniane cerkwie – świadkowie zanikającej wielowyznaniowości pogranicza – licznie występujące w pasie wschodnim województwa. Nie brak na Lubelszczyźnie także rozległych zespołów rezydencjonalnych, dworów, dworków, wreszcie historycznych miast, miasteczek i wsi z zachowaną dawną zabudową – na ogół dość skromną, ale o wyrazistych cechach regionalnych. Buforowe usytuowanie Lubelskiego wywołało zwiększone zapotrzebowanie na budownictwo obronne, stąd m.in. powstanie aż trzech wielkoprzestrzennych twierdz: zamojskiej, brzeskiej i dęblińskiej. Tak więc, w połączeniu z walorami natury, właśnie dziedzictwo kulturowe należy do głównych atutów województwa na mapie Polski i Europy. Stanowi ciekawą ofertę zarówno dla badacza, jak i dla turysty.

Rosnąca popularność idei obszarowej ochrony zabytków wydaje się najskuteczniejszą bronią przeciwko degradacji krajobrazu kulturowego oraz jego niepożądaną unifikacji, jako zjawiska paneuropejskiego. Jednym z pomysłów mających na celu zachowanie tożsamości jest tworzenie parków kulturowych,

i pod przewodnictwem nieżyjącego już prof. Janusza Bogdanowskiego. W przypadku woj. lubelskiego zaowocowało to uwzględnieniem parków kulturowych w planie zagospodarowania przestrzennego z 2002 r., czyli jeszcze przed wejściem w życie przywołanej ustawy.

W latach 2005-2006 Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie dokonał na zlecenie Biura Planowania Przestrzennego przy lubelskim Urzędzie Marszałkowskim weryfikacji opracowanej przed laty delimitacji parków kulturowych. Prace przeprowadzono na podstawie własnej ankiety opracowanej dla jednostkowego parku kulturowego. Układ ankiety zgodny jest z postulatami zawartymi w „Zasadach tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony”, które opracował w latach 2004-2005 Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej.

Ankieta ROBiDZ poddaje ocenie aktualność delimitacji parków kulturowych, wykonanej przed reformą administracyjną z 1998 r. w sześciu ówczesnych

5. Lubelski Park Kulturowy Wschodni, Lublin. Zespół zamkowy – donżon. Fot. P. Maciuk, 2000 r.

5. Eastern Lublin Culture Park, Lublin. Castle complex – donjon. Photo: P. Maciuk, 2000.

województwach. Analizie i waloryzacji podlegają w niej:

- cechy geograficzno-fizyczne obszarów,
- wartości historyczne i zasoby zabytków (obejmujące

jąca obiekty architektury i budownictwa w rejestrze zabytków, ewidencji zabytków, pod ochroną planistyczną oraz nieobjęte dotąd ochroną),

- wartości niematerialne,
- walory krajobrazu naturalnego (z podaniem obowiązujących form ochrony przyrodniczej),
- historyczne powiązania funkcjonalno-przestrzenne (strukturalne),
- sylwety i dominanty krajobrazowe.

Należy dodać, że nieodzowne okazało się zdefiniowanie pojęcia parku kulturowego oraz sformułowanie zobiektywizowanych zasad delimitacji parku kulturowego. W opracowaniu ROBiDZ w Lublinie brzmią to następująco:

Park kulturowy to obszar o dobrze zachowanych cechach tożsamości krajobrazu kulturowego i naturalnego, którego zagospodarowanie i zarządzanie odbywa się wg o uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków „Planu ochrony parku kulturowego”, zatwierdzonego przez radę gminy;

Zasady delimitacji parku kulturowego – granice parku stanowią obwód zamknięty i obejmują obszar o szczególnym nasyceniu równomiernie rozłożonymi zasobami substancji zabytkowej (historycznymi układami urbanistycznymi i ruralistycznymi, architekturą i budownictwem, komponowanymi układami wód i zieleni, miejscami pamięci, obiektami archeologicznymi, fortyfikacją, siecią dróg historycznych) oraz niematerialnymi wartościami kulturowymi, w powiązaniu z walorami krajobrazu naturalnego. Do chronionych składników parku kulturowego należą ponadto historycznie ukształtowane związki funkcjonalno-przestrzenne zespołów zabudowy oraz

6. Lubelski Park Kulturowy Wschodni, Lublin. Kaplica pw. Św. Trójcy, 2. ćw. XIV w. (polichromia 1418 r.). Fot. P. Maciuk, 2000 r.

6. Eastern Lublin Culture Park, Lublin. Chapel of the Holy Trinity, second quarter of the fourteenth century (polychrome from 1418). Photo: P. Maciuk, 2000.

7. Lubelski Park Kulturowy Wschodni, Lublin. Brama Krakowska, XIV w., XVIII w. A – fot. G. Michalska, 2006 r.; B – ryc. (w:) K. Stronczyński, *Widoki zabytków starożytności, Gub. Lubelska*, 1855 r.

7. Eastern Lublin Culture Park, Lublin. Cracow Gate, fourteenth and eighteenth century. A – Photo: G. Michalska, 2006; B – ill. (in:) K. Stronczyński, *Widoki zabytków starożytności, Gub. Lubelska* (Views of Antiquities. The Gubernia of Lublin), 1855.

zieleni i wód, osie widokowe, jak również dominanty przestrzenne. Na etapie opracowywania „Planu ochrony parku kulturowego” postuluje się uwzględnienie otulinowej zewnętrznej strefy ochrony.

Podczas szeroko prowadzonych prospekcji terenowych sporządzona została dokumentacja fotograficzna, skrupulatnie rejestrująca reprezentatywne cechy tożsamości obiektów i obszarów. Posiłkując się wypracowaną definicją parku kulturowego oraz zasadami jego delimitacji, dokonano korekty przebiegu granic parków kulturowych, a rezultaty przedstawione zostały metodą opisową i graficzną na bazie mapy podstawowej w skali 1:100 000.

W ankiecie podano również wyniki przeglądu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gmin oraz studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego pod kątem uwzględnienia w nich parków kulturowych (w planach znalazło się tylko 9 parków). Wykazano główne zagrożenia, już występujące i potencjalne, dla chronionych terenów, takie jak rozwój i modernizacja sieci drożnej i kolejowej. Wskazano kierunki rewitalizacji obszarów typowanych jako parki kulturowe oraz określono przewidywane korzystne od-

działywanie utworzonych parków na lokalną aktywizację społeczno-gospodarczą.

Trzytomowe opracowanie katalogu parków zawiera także syntetyzującą część ogólną. Praca uzyskała pozytywną ocenę zarówno ze strony zlecającego, jak i WKZ.

Wytypowano 57 obszarów do objęcia ochroną w formie parku kulturowego. Zrezygnowano z kilku wskazanych wcześniej, w których zaszyły już tak znacząco niekorzystne przekształcenia historycznej struktury, że niemożliwa stała się restauracja utraconych walorów. Uzupełniono listę 13 parkami, położonymi w granicach „małego” woj. lubelskiego, w którym wcześniej nie zakończono prac typujących parki kulturowe. W rezultacie obszary proponowane do objęcia ochroną jako parki stanowią ok. 1,2 proc. powierzchni całego województwa.

We wspomnianej wcześniej, jakże istotnej sferze aktywizacji społeczno-gospodarczej, w proponowanych parkach dominują przede wszystkim zadania związane z obsługą turystyki i wypoczynku. W ofercie turystycznej Lubelszczyzny znajduje się wiele miejsc unikatowych w skali ponadregionalnej. Należy do nich m.in. Park Kulturowy Renesansowego Założenia

Lokacyjnego Zamościa (na Liście Światowego Dziedzictwa) czy Chełmski Park Kulturowy, którego jądro stanowi historyczne miasto z jego wielokulturowością i licznymi wysokiej klasy obiektami zabytkowymi z różnych epok.

Podobnie jest w przypadku Parku Kulturowego Umocnień Twierdzy Brzeskiej (obiektu o randze europejskiej), zajmującego na terenie Polski niemal cały obszar gminy Terespol. Prawobrzeżna część twierdzy z cytadelą położona jest na Białorusi. Od kilku lat trwa współpraca ze stroną białoruską, której jednym z przejawów była konferencja międzynarodowa „Twierdza Brześć. Wspólne dziedzictwo historyczno-kulturowe”, zorganizowana 25-26 maja 2007 r. Uzgodniono kierunki wspólnych przedsięwzięć w zakresie dokumentacji, problemów konserwacji i metod popularyzacji złożonego wieloprzestrzennego zabytku. Obszarowa ochrona fortyfikacji wymaga zintegrowania opieki nad siecią dróg wojskowych, monumentalnymi fortami oraz innymi kubaturowymi i ziemnymi obiektami obronnymi, które stwarzają zarazem szerokie pole działania dla współczesnych użytkowników.

Reprezentatywny zespół miejscowości o charakterze turystycznym stanowią: Kazimierz Dolny, Puławy, Nałęczów, Janowiec. Miejscowości te pełniące od dawna funkcję turystyczno-wypoczynkową, choć – jak wydawać by się mogło – otoczone wyjątkowo troskliwą opieką, cierpią z powodu wymykającej się spod kontroli zabudowy niezharmonizowanej z tradycyjną. Zjawisko to przybrało szczególnie rażące formy w przypadku Kazimierza. Być może utworzenie przez samorządowców parku kulturowego dałoby gwarancję szczelniejszej ochrony konserwatorskiej i szansę na podtrzymywanie nadwątlonej już niepowtarzalności jego klimatu.

Z problematyką zachowania najcenniejszych obszarów nierozzerwalnie łączy się wielowątkowe zadanie rewitalizacji. Należy ją kojarzyć nie tylko z konserwacją i restauracją krajobrazu, ale również rozwiązaniem wielu zagadnień socjalnych. Dotyczy to nie tylko działań związanych z kształtowaniem świadomości mieszkańców i wzmacnianiem motywacji do tworzenia i utrzymywania parku kulturowego, ale także z szeroko rozumianym wpływem na kwestie bytowe mieszkańców, od czego zależy bezpieczne

8. Kodeński Park Kulturowy, Kodeń. Widok w kierunku zespołu kościoła św. Anny, XVII-XIX w. Fot. M. Osmulska-Paprotka, 2005 r.
8. The Kodeń Culture Park, Kodeń. View towards the complex of the church of St. Anne, seventeenth-nineteenth century. Photo: M. Osmulska-Paprotka, 2005.

9. Południoworostoczański Park Kulturowy, Hrebenne. Zespół cerkwi grekokat., ob. rzymskokat. 1685 r., przeb. XVIII w. Fot. J. Niedźwiedź, 2005 r.

9. The Southern Restocked Culture Park, Hrebenne. Complex of Uniate churches, today: Roman Catholic, 1685, turn of the eighteenth century. Photo: J. Niedźwiedź, 2005.

i zrównoważone gospodarowanie obszarami chronionymi. Sfera taka wymaga opracowania specjalistycznych prognoz i strategii w zakresie umożliwienia zachowania odpowiedniego poziomu i stylu życia ludzi zamieszkującym tereny objęte ochroną.

Parki kulturowe wydają się kolejnym pomysłem na chronienie i czerpanie korzyści z dziedzictwa kulturowego, możliwym do wykorzystania przy współpracy mieszkańców i władz samorządowych. Wypada życzyć sobie, aby udało się wypracować właściwy model realizacji tego niełatwego zadania i oby parki kulturowe mogły funkcjonować nie tylko w teorii, ale i w rzeczywistości. Tu zaś można zacytować Cycerona: *Usus optimus magister est* (Praktyka najlepszym nauczycielem).

*Wystąpienie na konferencji naukowej „Parki kulturowe – ochrona tożsamości krajobrazu”, zorganizowanej przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków 17.04.2007 w Lublinie. Konferencja stanowiła część obchodów Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków.

Dr Grażyna Michalska, absolwentka historii sztuki w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w 2003 r. otrzymała tytuł doktora w dziedzinie architektury i urbanistyki na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. W dorobku ma liczne publikacje z zakresu popularyzacji zabytków i ochrony krajobrazu kulturowego, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki *ars militaris*. Jest współautorką wydawnictw książkowych, m.in. *Lublin. Przewodnik*, Lublin 2000; *Zamość – historyczny zespół miasta w zasięgu XIX w. obwarowań*, (w:) *Pomniki Historii*, Warszawa 2004; *Parafia ewangelicko- Augsburgska św. Trójcy w Lublinie. Historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2007. Obecnie pracuje w Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie. Jest członkinią komisji PAN (Lublin), ICOMOS, SHS, TPF.

Wzór ankiety dla parku kulturowego

nr i nazwa parku.....powiat gmina																			
<p>Część I. Dane wyjściowe</p> <p>I. Położenie, topografia, fizjografia</p> <p>II. Syntetyczna historia i rozwój obszaru</p> <p>III. Zasoby wartości kulturowo-przyrodniczych</p> <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="width: 50%; border: none;">1. Archeologia</td> <td style="width: 50%; border: none;">8. Budownictwo obronne</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">2. Urbanistyka (w tym zabudowa)</td> <td style="border: none;">9. Cmentarze i miejsca pamięci</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">3. Ruralistyka (w tym zabudowa)</td> <td style="border: none;">10. Zieleni zabytkowa</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">4. Architektura sakralna (w tym kapliczki oraz krzyże przydrożne w typie lokalnym)</td> <td style="border: none;">11. Obszary ochrony przyrodniczej: rezerwat, park krajobrazowy, park narodowy, obszar chronionego krajobrazu, pomnik przyrody</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">5. Architektura rezydencjonalna i budownictwo folwarczne</td> <td style="border: none;">12. Uwagi (np. dot. obiektów historycznych, nieuwzględnionych w oficjalnych wykazach zabytków)</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">6. Budownictwo przemysłowe</td> <td></td> </tr> <tr> <td style="border: none;">7. Budownictwo użyteczności publicznej</td> <td></td> </tr> </table> <p>IV. Historyczne powiązania funkcjonalno-przestrzenne (strukturalne)</p> <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="width: 50%; border: none;">1. Przebieg dróg</td> <td style="width: 50%; border: none;">3. Osie widokowe</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">2. Związki funkcjonalno-przestrzenne zespołów zabudowy, zieleni, wód</td> <td></td> </tr> </table> <p>V. Historyczne sylwety i dominanty krajobrazowe</p> <p>VI. Stopień zachowania elementów zabytkowego krajobrazu kulturowego</p>	1. Archeologia	8. Budownictwo obronne	2. Urbanistyka (w tym zabudowa)	9. Cmentarze i miejsca pamięci	3. Ruralistyka (w tym zabudowa)	10. Zieleni zabytkowa	4. Architektura sakralna (w tym kapliczki oraz krzyże przydrożne w typie lokalnym)	11. Obszary ochrony przyrodniczej: rezerwat, park krajobrazowy, park narodowy, obszar chronionego krajobrazu, pomnik przyrody	5. Architektura rezydencjonalna i budownictwo folwarczne	12. Uwagi (np. dot. obiektów historycznych, nieuwzględnionych w oficjalnych wykazach zabytków)	6. Budownictwo przemysłowe		7. Budownictwo użyteczności publicznej		1. Przebieg dróg	3. Osie widokowe	2. Związki funkcjonalno-przestrzenne zespołów zabudowy, zieleni, wód		<p>Część II. Główne walory krajobrazu kulturowego i naturalnego w skali lokalnej, regionalnej lub ponadregionalnej oraz proponowany zasięg parku kulturowego w relacji z delimitacją podaną w Planie zagospodarowania przestrzennego woj. lubelskiego, opracowanym w roku 2002</p> <hr/> <p>Część III. Główne zagrożenia proponowanego parku kulturowego w aspekcie typowania obszarów priorytetowych do objęcia ochroną</p> <hr/> <p>Część IV. Główne kierunki rewitalizacji i zasady wykorzystania zasobów kulturowych parków na potrzeby aktywizacji społeczno-gospodarczej ich obszarów</p>
1. Archeologia	8. Budownictwo obronne																		
2. Urbanistyka (w tym zabudowa)	9. Cmentarze i miejsca pamięci																		
3. Ruralistyka (w tym zabudowa)	10. Zieleni zabytkowa																		
4. Architektura sakralna (w tym kapliczki oraz krzyże przydrożne w typie lokalnym)	11. Obszary ochrony przyrodniczej: rezerwat, park krajobrazowy, park narodowy, obszar chronionego krajobrazu, pomnik przyrody																		
5. Architektura rezydencjonalna i budownictwo folwarczne	12. Uwagi (np. dot. obiektów historycznych, nieuwzględnionych w oficjalnych wykazach zabytków)																		
6. Budownictwo przemysłowe																			
7. Budownictwo użyteczności publicznej																			
1. Przebieg dróg	3. Osie widokowe																		
2. Związki funkcjonalno-przestrzenne zespołów zabudowy, zieleni, wód																			

THE PROTECTION OF THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE LUBLIN REGION IN THE FORM OF CULTURE PARKS

The voivodeship of Lublin is situated between the Vistula and the Bug, along the state frontier with Belarus and Ukraine. One of the characteristic features of the region is its multi-cultural nature stemming from, i. a. its location within a strip of the eastern borderland.

The history of the titular region is known for a symbiosis of cultures and a confrontation of assorted outer impacts. This fact comprised both an encumbrance and a quality conducive for development. Remaining within a sphere of the strong influence exerted by leading cultural centres – Cracow, Lvov and Warsaw – the region in question can boast outstanding artists and their great works representing a supra-local rank.

One of numerous interesting phenomena was the transference of European traditions and their adaptation for local needs by Polonised builders, as evidenced by the so-called Lublin Renaissance. The region is full of sprawling residential complexes, manor houses, both large and small, as well as historical towns and villages, featuring preserved architecture – as a rule rather modest but displaying distinctive local features. A typical and unique group consists of wooden Eastern rite churches, numerous in the eastern part of the voivodeship.

The buffer-like situation of the titular lands between the east and the west increased requirements for

defensive architecture; hence the emergence of as many as three fortresses: Zamość, Brześć and Dęblin. In this fashion, and in association with the indubitable assets of the local natural environment, it is precisely cultural heritage which remains one of the voivodeship's prime assets on the map of Poland and Europe – an important offer for the researcher and the tourist.

The growing popularity of the very idea of the regional protection of historical monuments appears to be most effective against the degradation of the cultural landscape and its unhighly undesirable unification, conceived as a pan-European phenomenon. One of the concepts of the preservation and cultivation of identity is the creation of culture parks. In 2005-2006 the Regional Centre for the Study and Documentation of Historical Monuments (ROBiDZ) in Lublin prepared studies for the needs of a spatial development plan for the voivodeship of Lublin, proposing a delimitation of the potential park boundaries. This three-volume publication, including maps, was devised upon the basis of an auteur research workshop and on-the-spot investigations. Culture parks appear to be a consecutive idea for protecting, and benefitting from, cultural heritage, but this time exclusively due to the initiative of the residents and the self-government authorities – a thoroughly novel approach which will certainly increase chances for success.